

het vizier op het land van het korhoen

beleving van de Sallandse Heuvelrug vanuit (cultuur)historisch perspectief

Colofon

Uitgave: © Het Overzicht, oktober 2006
i.s.m. Ecologisch Adviesbureau Maes
i.o.v. Nationaal Park “de Sallandse Heuvelrug”

Tekst: ing. N.S.A. Tienstra

Met bijdragen van: drs. B. Maes (Ecologisch Adviesbureau Maes)
mw. E. van den Dool (Ecologisch Adviesbureau Maes)

Eindredactie: drs. M.C. Assink
drs. ing. D.H. Baalman
mw. mr. H.A.J. Meelissen

inhoud

inleiding	5
Een prachtig palet van landschap en historie	5
Landschappelijke beleving vanuit de historie	5
In gesprek met plaatselijk deskundigen	5
Het resultaat	5
h1. het ontstaan	6
Een bult van zand en stenen	6
h2. de eerste bewoners	7
Een ideale plek om te wonen	7
Begraven	8
h3. nederzettingen	10
Holten; dankzij de Heuvelrug 'n toeristische trekpleister	10
Haarle; katholieke enclave	10
Hellendoorn; grote buidel, weinig geld	11
Noetsele (Nijverdal); gesticht door boer & textielbaron	12
h4. landbouw	15
Het potstalsysteem en de marken	15
Verdeling van de gronden	16
h5. textielbaronnen	17
Aanleg productiebos en landgoederen	17

h6. bos en houtwallen	19
Een blik op oude kaarten	19
Hakhoutbos, een oude vorm van bosbeheer	20
Geriefhout en houtwallen aan de voet	20
h7. tweede wereldoorlog ..	21
Werkkamp Twilhaar	21
Canadezen in Holten	22
aanbevelingen	24
verdiepende literatuur	25
toelichting op de kaart26
bijlage	28

inleiding

Een prachtig palet van landschap en historie

In 2000 is de Sallandse Heuvelrug erkend als Nationaal Park, althans grote delen daarvan. En dat is meer dan terecht. De Sallandse Heuvelrug biedt namelijk een uniek palet van flink geaccidenteerd landschap, flora, fauna en (cultuur)historie. Het gaat om een gebied van circa 3500 hectare tussen Nijverdal en Holten.

Gezien de schoonheid van het gebied is het niet verwonderlijk dat velen het gebied bezoeken om er te wandelen, te fietsen of te sporten. Bijzondere trekkers in het gebied zijn de mooie uitzichtspunten als de Haarlerberg, de Noetselerberg en de Koningsbelt. Deze “bergen” contrasteren met de erosiedalen hetgeen het landschap in zekere zin spectaculair maakt. Daarnaast is de heide een trekker van formaat.

Het landschap heeft een bijzondere ontstaansgeschiedenis en is door de jaren heen bovendien het toneel geweest van bijzondere gebeurtenissen. De sporen zijn daarvan soms nog in het landschap zichtbaar. Hierbij kan gedacht worden aan bijvoorbeeld de markegrenzen, de grafheuvels en het landhuis “De Sprengenberg”.

Landschappelijke beleving vanuit de historie

Binnen de organisatie van het Nationaal Park “de Sallandse Heuvelrug” en bij de provincie Overijssel bestaat de behoefte het historisch perspectief meer te laten spreken. Vanuit (cultuur)historische context kunnen bewoners en bezoekers namelijk worden “ondersteund” in hun beleving van het landschap. Deze context is een extra dimensie waarmee de beleving van de Sallandse Heuvelrug kan worden versterkt.

Doel is bewoners en bezoekers te helpen de restanten van de geschiedenis van de Sallandse Heuvelrug waar te nemen. Waarnemen leidt tot waarderen en waarderen leidt vervolgens tot respecteren. Respecteren draagt vervolgens bij aan draagvlak voor bescherming en zorgvuldig omgaan met het landschap en voor eventuele investeringen die gedaan moeten worden om het landschap verder te beschermen.

In gesprek met plaatselijk deskundigen

De belangrijkste vraag was verdiepende (cultuur)historische informatie boven water te halen, die interessant is voor zowel de bezoekers als de bewoners van het gebied. Hiervoor zijn de volgende partijen benaderd:

- Stichting Marke Haarle
- Stichting Oudheidkamer Hoolt'n
- Historische Kring Hellendoorn-Nijverdal
- Vereniging Natuurmonumenten
- Staatsbosbeheer
- de heer R.R.M. Kemper (op persoonlijke titel)

Het resultaat

Voorliggende tekst is een selectie uit aangedragen informatie en literatuuronderzoek. Een verzameling anekdotes. Deze tekst is zeker niet uitputtend. We hebben de bijzonderheden en spraakmakendheden uit het geheel aan informatie gefilterd. Bedoeld om de bezoeker en bewoner van het gebied te boeien en deelgenoot te laten zijn van de cultuurgeschiedenis van een bult van zand en stenen. De kern van het verhaal richt zich op het Nationaal Park, waarbij bewust af en toe over de grenzen is gekeken om het verhaal van de Sallandse Heuvelrug als geheel ook te kunnen vertellen.

De tekst is bedoeld als basisinformatie, waaraan het Nationaal Park vervolgens een vertaalslag kan geven, bijvoorbeeld in de vorm van informatie bij routes of op informatieborden.

Als bijlage bij dit rapport is een onderzoek van het Ecologisch Adviesbureau Maes opgenomen, dat zich als uitdrukkelijke wens van de opdrachtgever speciaal gericht heeft op de oude bomen en de historische boskernen in het Nationaal Park.

h1. het ontstaan

Een bult van zand en stenen

De Sallandse Heuvelrug is eigenlijk een enorme bult van zand en stenen, die zich uitstrekt van Holten in het zuiden tot voorbij Hellendoorn in het noorden. Volgens een legende is een reus verantwoordelijk voor het ontstaan van de Sallandse Heuvelrug. Met een zak vol zand wilde hij de Zuiderzee dempen, maar door een scheur in zijn zak verloor hij onderweg een groot deel van dit zand. Zo ontstond de Sallandse Heuvelrug. Pas verderop merkte de reus dat hij bijna al zijn zand verloren had. Teleurgesteld gooide de reus ook de rest van het zand maar uit zijn zak; zo ontstond de Lemelerberg.

Meer aannemelijk is de onderstaande verklaring: zo'n 200.000 tot 130.000 jaar geleden heerste er in Nederland een ijstijd, het Saalien. Vanuit Scandinavië schoof een immense ijskap over het noordelijke deel van Nederland. Aan weerszijden van deze ijskap werden zand en stenen opgestuwd. Zo ontstonden stuwwallen: de Sallandse Heuvelrug en de Veluwe.

Aan het einde van de ijstijd smolt de ijskap die over Noord-Nederland lag. Het vrijkomende smeltwater stroomde over de hellingen van de Heuvelrug naar beneden en vormde plaatselijk diepe dalen. Prachtige voorbeelden van deze dalen de Diepe Hel op de zuidelijke helling van de Grote Koningsbelt en de Wolfsslenk op de westelijke helling. Waar het smeltwater niet weg kon stromen, ontstonden smeltwatermeren. Zo kwam er een groot

smeltwatermeer tussen Rijssen en Holten. Hier ontwikkelde zich later een moerassig veengebied: het Rijssense veen. Soms stroomde het smeltwater zo krachtig dat het stukken uit de Sallandse Heuvelrug wegspoelde. De Sallandse Heuvelrug heeft een lengte van 16 kilometer; de breedte varieert van 1,5 tot 6 kilometer. De hoogste punten zijn de Haarlerberg (74 meter), de Noetselerberg (66 meter) en de Koningsbelt (75 meter). Omdat de omliggende vlakten doorgaans op zo'n 10 meter boven NAP liggen, kunnen we voor Nederlandse begrippen wel zeggen dat we met een berg te maken hebben.

Keigoed

Op de Heuvelrug waren veel veldkeien te vinden, die men verzamelde of verkocht. Ze waren bijvoorbeeld heel goed bruikbaar voor de aanleg van stoepjes rondom boerderijen of als versterking van de muren van adellijke huizen. De fundamenten van de kerk van Hellendoorn bestaan ook uit veldkeien. De handel in stenen was op een gegeven moment zo levendig, dat de marke Hellendoorn de verkoop van stenen voor eigen gewin verbood. Later werden veldkeien bijvoorbeeld ook gebruikt bij de aanleg van spoorlijnen of als wegverharding. Wie over de Haarler- of Noetselerberg loopt kan gemakkelijk zien hoeveel stenen daar in de grond zitten. Dit in tegenstelling tot de Klinkenbelt. De stenen zitten daar onder het zand.

h2. de eerste bewoners

Een ideale plek om te wonen

Al in de Jonge Steentijd (5300-2000 voor Chr.) woonden er mensen in het gebied van de Sallandse Heuvelrug. Tijdens de Jonge Steentijd kwamen de eerste boeren. Men leerde gewassen te verbouwen, dit waren vooral granen. Ook leerde men om vee te houden en om ermee te fokken. Schapen, geiten, runderen en varkens werden huisdieren.

Voor die tijd probeerde men zich in leven te houden door jacht, visserij en het verzamelen van voedsel. Als ergens geen wild en ander voedsel meer was te bekennen, brak men het kamp op en trok men naar een andere plek.

Door het verbouwen van gewassen en het houden van vee werd de afhankelijkheid van de natuur kleiner. Men kon gedurende het hele jaar op dezelfde plek blijven wonen. Omdat men niet meer hoefde te verhuizen, maakten de kleine jagershutjes plaats voor grote, stevig gebouwde huizen. De eerste vaste nederzettingen ontstonden op de hoger gelegen, drogere

zandgronden, die op een redelijke afstand van water lagen.

De hellingen van de Sallandse Heuvelrug bleken ideaal: ze waren hoog genoeg om droog te wonen en akkers aan te leggen, maar lagen ook nabij drinkwater (zoals de Regge) en weidegronden.

Geslepen vuurstenen bijlen

Urn op de Sallandse Heuvelrug

Alweer een paar jaar geleden werd ik gebeld door een mij onbekende man die vroeg of hij even langs mocht komen. Ik antwoordde hem dat hij welkom was. Een uurtje later kwam hij, samen met zijn vrouw, binnen. Het was een echtpaar van, naar schatting, zo'n 70 jaar oud. De man vroeg mij of ik alleen op kantoor was, want hij had een bijzonder verhaal dat verder niemand iets aan ging. Ik was op dat moment inderdaad helemaal alleen. Ondertussen was ik wel nieuwsgierig geworden naar zijn verhaal, maar vertelde hem wel dat ik uiteraard niet kon beloven dat ik het nooit aan anderen zou vertellen. Ik zit hier uiteraard niet als privé-persoon, maar als vertegenwoordiger van een grotere organisatie. Daar ging hij mee akkoord.

De man en vrouw gaven aan dat ze beiden beschikten over paranormale gaven. Ze waren nogal actief als wichelroedelopers, dat doen ze met een zogenaamde pendel (gemaakt van een stukje natuursteen aan een zilveren ketting). Bij een bepaalde straling gaat dan het steentje ronddraaien. Verder vertelde hij dat hij al heel lang geïnteresseerd is in archeologie en in de natuur.

Zo'n 30 jaar geleden was hij op de Sallandse Heuvelrug aan het wandelen toen hij, ergens midden op de heide, werd overvallen door een hevige onweersbui. Ergens in een ruime kuil op een bult ging hij op de hurken zitten schuilen tegen het onweer en de slagregens. Volgens zijn zeggen goot het letterlijk van de regen. Iets rechts van hem zag hij ineens een geultje ontstaan waardoor het water naar beneden stroomde. Ineens werd zijn blik gevestigd op iets bijzonders, er kwamen onder het zand, grijze bewerkte stukjes steen tevoorschijn. Het leken net potscherven. Hij was de koning te rijk en nam de scherven mee naar huis. Bij nader onderzoek bleken het scherven van een urn te zijn waarin nog menselijke resten (stukjes bot) aanwezig waren. Door een soort oxidatie zaten deze vast aan de scherven. Trots als een pauw heeft hij deze urn (restanten) bij zijn andere verzameling archeologische vondsten in zijn woning gelegd. Jaren hebben ze daar gelegen.

Volgens deze man heeft de aanwezigheid van deze urn het gezin uiteindelijk weinig geluk gebracht, sterker, het gaf volgens hem alleen maar ongeluk. In die menselijke resten zat volgens hem nog de geest van de overledene. Sinds de urn bij hen in huis lag, hadden ze te kampen met ernstige kwalen bij hun kinderen en bij hen zelf. De man had last van zijn hart en voelde zich al lang erg slecht. Ook een van de kinderen was al overleden, volgens deze mensen kwam dat allemaal door dat hij de in de urn aanwezige menselijke resten had

verstoord. Ze vonden dan ook dat de urn weer op precies dezelfde plek teruggeplaatst moest worden. Eerder zouden ze niet met rust gelaten worden was hun overtuiging.

Maar waar was die urn nu zo'n 30 jaar geleden exact gevonden? Er is in die tussentijd veel in het gebied veranderd. Hij vroeg mij naar een kaart van het gebied; dan zou hij met de pendel op de kaart kunnen zien waar er menselijke resten in het gebied aanwezig waren. Toen ik liet blijken dat ik nogal wat scepsis voor dat soort zaken had, vroeg hij mij of hij iets mocht laten zien. Hij kwam vervolgens met een plastic zak, waarin de urn zat, en legde die voorzichtig op de grond. Hij vroeg of alle deuren en ramen open mochten, anders kon de geest niet weg volgens hem. Daarna begon hij met de pendel op zo'n 6 meter afstand van de plastic zak te kijken of er iets gebeurde. Heel langzaam draaide de pendel rondjes. Hoe dichterbij hij de zak kwam hoe sneller de pendel rond-draaide. Toen hij tot op circa een meter van de zak kwam, kon hij de pendel niet meer vasthouden, zo snel draaide deze rond. Hierna schreeuwde hij het bijna uit en vroeg hij zijn vrouw dwingend om de zak snel naar buiten te brengen, want de geest "vloog hem aan".

Na een rustmoment pakte hij de kaart van het gebied, legde deze op een leeg bureau en liet de pendel boven de kaart hangen. Ik zag dat hij op de plekken bij de Sprengenberg, waar een aantal grafheuvels liggen, heel hard rondjes ging draaien. "Hier liggen ook mensen begraven", zei hij zonder dat ik er iets van had gezegd.

De man had mij al verteld dat de vindplaats dicht bij een oud pad lag, dat langs een heuvel liep en uitkwam bij de Bergweg-Haarle. Ik wees hem op de kaart aan in welke omgeving dit volgens mij geweest moet zijn. Toen hij daar met zijn pendel kwam, draaide deze inderdaad erg hard rond.

Vervolgens zijn we samen in die richting gereden. We hebben de auto op de Bergweg-Haarle neergezet en zijn lopend verder gegaan. Het oude pad is daar nog steeds zichtbaar en inderdaad is daar veel reliëf. Zijn pendel gaf in eerste instantie geen beweging en hing heel rustig aan het zilveren kettinkje. Op een gegeven moment begon het iets te draaien. De man liep naar een heuveltje waar het oude pad inderdaad vlak langs liep. Hij stond nu boven op de bult en ik zag dat de pendel steeds sneller rondjes draaide. Toen ik ook naar boven liep, zag ik tot mijn verbazing dat er een grote kuil in die bult zat. Hij liep naar beneden en ik zag dat de pendel als een gek rond draaide. De man schreeuwde het uit en gooide de pendel van zich af. "Hier was het", zei de man zelfverzekerd. "Ik hou het niet meer, ik voel me helemaal niet goed!", schreeuwde hij

opgewonden. "Laten we hier snel de urn begraven!".

Hij heeft vervolgens de resten van de urn weer in de grond begraven. Nadat hij alles begraven had, vouwde hij zijn handen, boog zijn hoofd naar beneden en stond een moment heel stil naar beneden te staren. Rustig, bijna eerbiedig, liepen we even later weer terug naar de auto.

Toen we weer bij de auto waren zei hij dat hij zich kilo's lichter voelde. "Het is alsof er een last van mijn rug is gevallen", verklaarde hij.

Ik heb de man en de vrouw nooit weer gezien of gesproken, maar ik ga ervan uit dat de urn en de inhoud nog steeds op die plek liggen. Hopelijk heeft de man met zijn vrouw daarna nog een goede en rustige oude tijd mogen beleven. Of dat iets heeft te maken met het wel of niet aanwezig zijn van een urn in zijn huis laat ik maar in het midden.

Arend Spijker - Nationaal Park "de Sallandse Heuvelrug"

Voor de landbouw werden allerlei nieuwe gereedschappen ontwikkeld. Meestal moest er bos worden gekapt om akkers aan te kunnen leggen. Hiervoor was, net als voor de huizenbouw, zwaar stenen gereedschap nodig, zoals bijlen en wiggen (om boomstammen te splijten). Ook aardewerk was een nieuw verschijnsel in deze tijd.

Door de invoering van akkerbouw en veeteelt nam de bevolking toe. Een hectare grond kon nu eenmaal meer boeren voeden dan jagers. Ook ontstonden er grotere samenlevingsverbanden.

Begraven

Waar mensen zijn, gaan ook mensen dood. Tijdens de Jonge Steentijd werden de overledenen begraven in een kuil. Ook werden grafheuvels aangelegd. Een grafheuvel is een uit aarde of plaggen bestaande heuvel boven een graf. De oudste grafheuvels dateren vanaf 2850 voor Christus. De bloeitijd

Een grafvondst

ligt in de Midden Bronstijd (1800-1100 voor Chr.), maar ook in de IJzertijd (800 voor Chr.-0) werden nog grafheuvels gemaakt.

De doden werden liggend op hun zij op de grond of in een ondiepe kuil gelegd, met opgetrokken knieën en het gezicht naar het zuiden gekeerd. Ze kregen persoonlijke eigendommen mee in het graf. Voor een man betekende dit altijd een beker, waarschijnlijk met een speciale inhoud, en soms een vuurstenen dolk of stenen strijdhamer. Die hamers waren waarschijnlijk meer bedoeld als uitdrukking van status van de eigenaar dan als strijdwapen. Soms werd een grafheuvel in latere perioden uitgebreid met een tweede begraafing. Ook werden er soms bijzettingen, in de vorm van urnen, gedaan.

Er zijn veel minder grafheuvels uit die tijd gevonden, dan er mensen hebben geleefd. Aannemelijk is dat de heuvels alleen bestemd waren voor vooraanstaande personen. Grafheuvels waren bestemd voor één persoon. De meeste mensen werden in een eenvoudige kuil begraven.

Op de Sallandse Heuvelrug komen op verschillende plaatsen grafheuvels voor, zij zijn beschermd als archeologisch monument.

Archeologische monumenten

Spoorboslaantje Bij het Spoorboslaantje ligt een grafheuvel uit de laatste periode van de Jonge Steentijd en/of de Midden Bronstijd (1800-1100 voor Chr.). De heuvel bestaat uit grof zand en wat grint en heeft een diameter van 19 meter en een hoogte van 1,5 tot 2 meter.

Sprengenberg Op landgoed De Sprengenberg liggen tien grafheuvels, die uit de Bronstijd (2000-800 voor Chr.) en/of IJzertijd (800-12 voor Chr.) stammen. Mogelijk maken ze deel uit van een urnenveld. Vijf grafheuvels waren al lange tijd bekend. De overige vijf zijn pas ontdekt tijdens de latere restauratie van de al bekende heuvels. In een heuvel is in 1910 een deel van een urn met crematie-resten gevonden. De diameter van de heuvels varieert van 8 tot 11 meter en de hoogte is ongeveer 0,5 meter. Alle tien heuvels zijn uiteindelijk hersteld. Elders op het landgoed ligt een andere grafheuvel.

h3. nederzettingen

De Sallandse Heuvelrug heeft een belangrijke rol gespeeld in de ontwikkeling van nederzettingen. Zoals eerder vermeld waren de flanken van de stuwwal een ideale plek om te wonen. Zo rond het jaar 800 lagen aan de randen van de heuvelrug vooral geïsoleerde kleine nederzettingen van drie tot zes boerderijen. Deze nederzettingen zijn Holten, Haarle, Hellendoorn en Noetsele. Pas vanaf ongeveer 1100 vindt verdere kernontwikkeling plaats. De dorpen breiden zich langzaam maar zeker verder uit.

Holten; dankzij de Heuvelrug 'n toeristische trekpleister

Holten is ontstaan in een laagte tussen de Sallandse Heuvelrug en de Markelose Berg. Het wordt voor het eerst vermeld in 1237. De oudste boerderijen liggen op de overgang van de oude akkers naar de gras- en hooilanden. Ten noorden en zuiden van het dorp zijn op de flanken van de stuwwal essen ontstaan, de Holter en de Loker Enk. De oudste bebouwing van Holten bevindt zich rondom de kerk en aan de uitvalswegen.

Holten is van oorsprong een agrarisch dorp. Belangrijk was het houden van melkvee en varkens. Ook de varkenshandel telde mee.

Holten is meerdere keren ingenomen, zowel door Spaanse, Staatse, Münsterse, Franse, Pruisische en Engelse troepen. In 1829 werd het getroffen door een grote brand die bijna het hele dorp in puin legde. In 1940 trok het Duitse leger door het dorp en in 1945 lag het in de vuurlinie, toen de bevrijders oprukten. De Canadese begraafplaats herinnert nog aan deze strijd voor de vrijheid in het gebied van de Sallandse Heuvelrug.

De Sallandse Heuvelrug is een belangrijke reden geweest voor het ontstaan van het dorp. Aan het begin van de twintigste eeuw werd de heuvelrug opnieuw belangrijk voor het dorp als toeristische trekpleister. De recreatiesector ontwikkelde zich sterk. Karakteristiek zijn de met riet gedekte villa's en hotels uit de jaren '30 van de 20e eeuw, op de rand van de heuvelrug. Al in 1929 werd er, nog onverhard, een "autoweg" over de Holterberg geopend. In 1962 werd deze vervangen door de huidige Toeristenweg. Nog steeds is recreatie een belangrijke bron van inkomsten.

Haarle; katholieke enclave

Haarle is ontstaan op de westelijke helling van de Sallandse Heuvelrug. In geschreven stukken uit 1244 werd het dorp al vermeld als Harlo. De naam Harlo betekent waarschijnlijk bos (lo) op een zandheuveltje (haar).

De eerste boeren hadden hun akkers op een gemeenschappelijke enk. Deze bleek al snel te klein. Hierop werden ten zuidwesten van de enk kleine eenmansessen (kampen) aangelegd.

De inwoners van Haarle en Hellendoorn hebben het gedurende vele jaren niet zo goed met elkaar kunnen vinden. De Haarlese boeren lagen nogal eens overhoop met de Hellendoornse. Deze ruzies gingen dan vooral over de exacte grenzen tussen elkaars heidevelden. Met deze grenzen werd nog wel eens geknoeid.

Ook qua geloofsovertuiging hadden de Haarlenaren en Hellendoorners geen band. Rond 1600 vond de reformatie in Overijssel plaats. Dit uitte zich in verzet tegen de macht en rijkdom van de rooms-katholieke kerk. Hellendoorn werd een hervormde gemeente. Kerkelijk viel Haarle onder Hellendoorn. De bevolking van Haarle bleef echter overwegend katholiek en hield geheime kerkdiensten. De Sallandse Heuvelrug vormde hierbij niet alleen

Grensconflicten

Tussen aangrenzende marken bestonden nog wel eens ruzies. Deze gingen met name over het verloop van de grens in de heidevelden. Bij gebrek aan natuurlijke grenzen had men daar rechte lijnen getrokken van grenspaal tot grenspaal. Maar grenspalen of –stenen konden gemakkelijk verplaatst worden. Veelal waren grenskwesties het belangrijkste onderwerp van gesprek op een markevergadering. Zo was het ‘setten van een markepaal tusschen die van Haarle en die van Hellendoorn’ een regelmatig terugkerend thema. Jarenlang sleepte de kwestie zich voort. Telkens wanneer men min of meer een definitieve plaats van de grenspalen overeengekomen was, kwam er weer iets tussen wat de plaatsing ervan in de weg stond. Vooral in de jaren 1715/1716 liepen de spanningen erg hoog op. Hellendoornse markegenoten waren namelijk begonnen met het graven van een grenssloot, wat de Haarlesen aanspoorde de schop te pakken en de sloot weer te dempen. De grens ter hoogte van het Hellendoornse Broek was veel minder een twistpunt, sterker nog: hier kwamen de boeren van beide marken overeen dat de schapen daar ongehinderd “door malcanderen mogen geweid worden”.

een ruimtelijke scheiding, maar ook een geloofsscheiding tussen beide dorpen.

Tussen 1850 en 1940 bleef Haarle een vooral agrarisch dorp met een beperkt aantal voorzieningen. Na de Tweede Wereldoorlog ontstond er een kleine kern rond de kerk. Hier en daar verrezen nieuwe boerderijen in het buitengebied.

Haarle ligt ook voor de Nijverdallers “an de aandre kaante van 'n barg”. Maar voor de Haarlenaren ligt Nijverdalen aan de andere kant. Het ligt er maar aan hoe je het bekijkt. Maar in ieder geval is “den barg” wel altijd een belemmering geweest om veel aandacht aan Haarle te besteden. Het verhaal gaat zelfs dat Haarle eigenlijk liever bij Raalte hoort.

Een goed voorbeeld van de scheiding die de heuvelrug teweegbracht is terug te vinden in het woord voor de akkergronden die op de flanken van de heuvelrug te vinden zijn. In Haarle worden die “enk” genoemd evenals in Salland. In Hellendoorn, Nijverdalen en Daarle worden die “es” genoemd, evenals in Twente.

Hellendoorn; grote buidel, weinig geld

Tegen het einde van de Middeleeuwen, in 1275, wordt een nederzetting met de naam Hellender vermeld in de archieven. Hellendoorn bestaat dan uit een aantal boerderijen aan de rand van een gemeenschappelijke es op de oostelijke helling van de Sallandse Heuvelrug. Aan de ene kant van de nederzetting ligt de es, aan de andere kant een riviertje, de Regge. Na de bouw van een kerk, in de 12e eeuw, ontstond in de loop van de eeuwen de kern Hellendoorn.

In de loop der eeuwen kende Hellendoorn de nodige tegenslagen. In de periode 1580 tot 1600 werd Hellendoorn bij de belegering van havezate Schuilenburg bijna geheel verwoest door afwisselend Spaanse en Staatse troepen. In 1665 en 1672 valt de bisschop van Münster het oosten van ons land binnen. Ook Hellendoorn werd hierbij geplunderd. In de volksmond noemde men de bisschop dan ook spottend “Berendjen den Koodeef” (Berend de koedief).

Pestepidemieën en orkanen trokken hun sporen over het dorp. Ook kwamen er wolven in de omgeving voor. Het dorp heeft in de zeventiende eeuw een tijd lang dubbel belasting moeten betalen, aan de eigen overheid en aan de Spanjaarden. Dit omdat het net lag op de grens van de invloedssferen van beide partijen. In 1821 en 1836 wordt het dorp getroffen door een brand, waarbij enkele huizen in vlammen opgaan.

Eeuwenlang duurde de strijd tegen de grote zandverstuivingen op de heuvelrug, waarvan die bij het Entmeer de grootste was. Men kon geen weide- en plaggengrond missen en moest dus al het mogelijke doen de verstuivingen te bedwingen. Dit lukte pas aan het einde van de negentiende eeuw door de grootschalige aanplant van dennen.

Dit alles bij elkaar was er misschien de oorzaak van dat het dorp altijd gebrek aan geld had. Er is dan ook een oud rijmpje dat zegt: “Hellendoorn, stompe toren. Lange hei, korte wei. Grote buidel, weinig geld. Zo is het in Hellendoorn gesteld.”

In 1850 bestaat Hellendoorn uit hoofdzakelijk boerderijen, een grote Middeleeuwse kerk en een opvallend groot aantal schoenmakerijen. Een economisch en sociaal zeer belangrijk gebied in het centrum van de bebouwde kom was de Geuren, bestaande uit tuinen en fruitbomen. De Geuren werden doorsneden door smalle paadjes met aan weerszijden heggen, waarover het lokale buurtverkeer plaatsvond. Het geureng gebied (de totale oppervlakte bedroeg 25 are) was kerkelijk bezit en was bestemd voor het

onderhoud van de vicarissen, de dienstdoende geestelijken. Tussen 1850 en 1940 veranderde er niet zo veel aan het uiterlijk van Hellendoorn. Uitbreidingen vonden alleen plaats aan weerszijden van de uitvalswegen langs de Ommerweg en de weg naar Nijverdal. Na de Tweede Wereldoorlog breidde het dorp zich voornamelijk uit in de vorm van kleine woonwijken aan de zuid-, west- en noordzijde van de vroegere bebouwde kom. Tegenwoordig wordt Hellendoorn gekenmerkt door een centrum met een enigszins losse structuur, omgeven door een schil van meer planmatig opgezette nieuwere woonwijken.

Noetsele (Nijverdal); gesticht door boeren, vormgegeven door textielbaronnen

Noetsele is ontstaan op de oostelijke helling van de Haarlerberg. Op deze helling werd een groot gemeenschappelijk akkergebied aangelegd. De eerste vermelding van Noetsele, dan nog Nosolo of Nuslo stamt uit uit het midden van de tiende eeuw. Noetsele is gesticht tussen 933 en 986. De

Trein in het Ravijn

De aanleg van de op 30 december 1880 geopende Staatsspoorlijn Zwolle-Almelo had nogal wat voeten in de aarde. Aanvankelijk was het de bedoeling een spoorlijn aan te leggen van Zwolle via Dalfsen en Hellendoorn naar Almelo met een zijtak naar Nijverdal. Een directe lijn van Zwolle over Nijverdal naar Almelo werd door de spoorwegingenieurs afgeraden vanwege de laaggelegen drassige gronden tussen Raalte en de Sallandse Heuvelrug. Deze zouden te grote hindernissen vormen. Desondanks koos men uiteindelijk toch voor het tracé Zwolle-Heino-Raalte-Nijverdal-Wierden-Almelo, dwars door de drassige gronden en dwars door een deel van de stuwwal. De oprichters van de Koninklijke Stoomweverij in Nijverdal, de gebroeders Salomonson, hebben hier een belangrijke rol in gespeeld. Zij hechtten er veel waarde aan dat Nijverdal een spoorwegverbinding zou krijgen. Zo konden grondstoffen en producten beter worden aan- en afgevoerd.

Met de doorgraving van de stuwwal ten behoeve van de spoorlijn begon men in 1878. Het karwei nam, ondanks het gebruik van een mechanische graafmachine (de "IJzeren Man"), bijna twee jaar in beslag. Een groot gedeelte van het afgegraven zand werd gebruikt voor de aanleg van de spoordijk van Heino via Raalte naar Wierden. Staatsspoor gebruikte de noordwand van het uitgegraven dal, dat al spoedig de naam "Het Ravijn" kreeg, als zandwinlocatie voor de

aanleg van spoordijken elders in Nederland. Het Ravijn werd hierdoor steeds breder en telkens weer moest de spoorlijn voor de zandtreinen verplaatst worden, totdat uiteindelijk de grens van het grondbezit van de spoorwegmaatschappij was bereikt. Jarenlang was het uitgegraven dal onbegroeid. Alleen op de zuidelijke helling groeide heide. Nu groeien er ook bomen, zoals berken en dennen, in het Ravijn.

nederzetting bestond uit verschillende boerderijen op enkele kilometers van de Regge. De grond langs de Regge, ten oosten van de boerderijen, werd gebruikt als wei- en hooiland.

Vanaf 1831 deden zich in Noetsele grote veranderingen voor. De weg van Zwolle naar Almelo werd aangelegd, deze was in 1832 gereed. Op het kruispunt van de weg van Zwolle naar Almelo en de Regge vestigde de Nederlandsche Handel Maatschappij (NHM) in 1836 een factorij (pakhuis).

Het uitgaan van de Koninklijke Stoomweverij

Deze factorij was bestemd voor het ontvangen en verzenden van de in Twente handgeweven "katoentjes", bestemd voor Nederlands-Indië. Ten zuiden van de weg, op een droog stuk grond in het Koeveen, vestigde zich het "Etablissement van Ainsworth", een handweverij.

Er ontstond een nieuwe nederzetting, deze moest ook een nieuwe naam

Goud bij Nijverdal

Wie niet bekend is in Nijverdal en omgeving zal zich ongetwijfeld afvragen waar namen als "Het Goudzoekerspad" voor het fietspad door het Ravijn en "De Gouden Bergen" voor de camping aan de Terhoeksweg vandaan komen. Ook de naam van het huis "Alaska", op de helling van de Nijverdalse Berg ongeveer tegenover de rooms-katholieke begraafplaats, hoort in dit rijtje van vreemde namen thuis. Ze hebben alle iets te maken met de vondst van stofgoud in de omgeving van Nijverdal.

Het Ravijn is ontstaan toen de spoorlijn Almelo-Zwolle werd aangelegd. Het zal waarschijnlijk in 1901 geweest zijn, dat twee mensen uit Zuid-Afrika per trein door dat Ravijn kwamen. De zandhelling van het Ravijn moet hen op het idee hebben gebracht dat er best eens goud in die massa zand kon zitten. Om dat goud eruit te halen, was echter kapitaal nodig. Zij wisten een tweetal zakenlieden enthousiast voor het idee te maken. Goud winnen in de Nijverdalse Berg. De twee zakenlieden waren Emanuel Hompes uit de Jan van Nassaustraat in Den Haag en Samuel Frank, een koopman uit Watergraafsmeer.

De heren lieten monsters nemen en onderzoeken. Intussen werd al een stuk grond gekocht bij het zogenaamde "Stort". Blijkens het onderzoek van de heer

Schone, zou er inderdaad goud in de Nijverdalse Berg zitten en wel in winbare hoeveelheden. Het gezonden monster bevatte per Nederlandse pond 25 milligram goud en 125 milligram zilver. De beide heren waren nu zeker van hun zaak. Op 19 november 1901 werd een officieel verzoek gedaan om naar goud te graven bij de provincie Overijssel. Het officiële verzoek werd op 6 januari 1902 aangeplakt in de ge-

meenten Hellendoorn, Zwolle, Almelo en Amsterdam. Tevens werd de bekendmaking gedurende enkele maanden ook voorgelezen na afloop van de dienst in de Nederlands Hervormde Kerk in Hellendoorn en bij de rooms-katholieke kerk in Haarle.

Het gebied waarvoor de concessieaanvraag was ingediend werd het "Mijnveld Erica" genoemd en besloeg in totaal 2047 hectare. Ruwweg liepen de grenzen over de spoorlijn ten noorden van Haarle, van daar in zuidelijke richting tot aan de weg Rijssen-Holten en dan van daar weer tot Nijverdal bij het Ravijn. De eigenaren van de gronden zouden schadeloos worden gesteld.

Terwijl de concessieaanvraag nog liep werd er al begonnen met graven. Er werden 25 arbeiders in dienst genomen, die f. 7,- per week verdienden, wat

voor die tijd een behoorlijk loon was. Ook werd er een opzichter uit Hilversum aangesteld. De opzichter logeerde bij het café Budde in Nijverdal, evenals de heren Hompes en Frank.

Het werk bestond uit het graven van een soort loopgraaf. Van de verschillende lagen grond werd een deel afgegraven en in zakjes gedaan. Ook de gevonden stenen werden fijngestampt in een grote ijzeren pot en in zakjes gedaan. De zakjes werden als monster opgestuurd naar een laboratorium.

Het aanvankelijke optimisme sloeg echter al gauw om in een pessimistische stemming. In de opgestuurde monsters bleek steeds minder goud te zitten. Intussen was de Nederlandse staat ook nieuwsgierig geworden naar de goudvondsten.

Er werden deskundigen van de Staatsmijnen uit Limburg gestuurd, die een tiental monsters namen en deze opstuurden naar Delft. Het antwoord dat uit Delft kwam, was zakelijk. Alle monsters bevatten goud. Alleen bleek het lang niet zoveel te zijn, als de heer Schone had gevonden. Monster negen bevatte de grootste hoeveelheid en wel 0,2 gram per kubieke meter. De andere monsters bevatten 0,035 tot 0,086 gram per kubieke meter. Het bleek onbegonnen werk om dergelijke kleine hoeveelheden op een lonende manier uit het zand te halen.

De concessieaanvraag werd ingetrokken. Alle arbeiders werden ontslagen op een na, die het verzoek kreeg om de gegraven kuilen weer dicht te gooien. De heren Hompes en Frank verlieten Nijverdal, een illusie armer.

Feit is dat er wel degelijk goud zit in de Nijverdalse Berg. In het boek "Stenen Zoeken" geeft H. Krul dat aan. Volgens hem zit er zelfs heel veel goud. Alleen moet men, om 1 gram goud te winnen, tonnen zand gaan zeven via speciale methoden om het eruit te krijgen. Het aanwezige goud is zo klein, dat het met het normale wasproces, niet is te winnen.

Het huis Alaska dankt zijn naam aan het feit dat het gebouwd werd in de tijd dat hier goud werd gevonden en dat er met name in Alaska een echte "goldrush" was.

Adrie Twilhaar - Historische Kring Hellendoorn-Nijverdal

hebben. Na namen als Houvenburg (de president van de NHM), Nijverheidsoord en Nijverzorg werd uiteindelijk gekozen voor Nijverdal: een afkorting van Nijverheid in het Reggedal.

In 1851 kochten de gebroeders Salomonson het hele bedrijf over voor f. 17.500,-. Op de plek van de oude factorij bouwden ze hun Koninklijke Stoomblekerij. De fabrieken voorzagen in een grote werkgelegenheid. Uit

verschillende delen van ons land werden arbeiders geworven. Ondanks de lange werktijden (van 's morgens vijf tot 's avonds acht) kwamen ze graag, want hier was werk en brood én een woning.

Tot de eerste arbeiderswoningen behoorden de wevershuisjes aan het Hoge Dijkje. Ook aan de Grotestraat werden enkele arbeiderswoningen gebouwd, genaamd "De Verdelling". Latere uitbreidingen van de industrie in Nijverdalen hadden een sterke uitbreiding van de bebouwing in Nijverdalen tot gevolg, vooral langs de wegen rond de fabrieken. Nijverdalen slokte Noetsele langzamerhand op. In de periode 1925-1936 was de bebouwing aan weerszijden van de Grotestraat sterk uitgebreid en ontstond ten noorden van de spoorlijn de Wilhelminawijk, in de volksmond het Rooie Dorp genoemd. Tussen 1936 en 1945 deden zich weinig ontwikkelingen voor.

"De Verdelling"

Na de Tweede Wereldoorlog begon men met de wederopbouw van het centrum. Door de aanleg van de nieuwe woongebieden breidde de bebouwde kom zich sterk uit. Sinds 1958, na een fusie van de Koninklijke Stoomweverij met Ten Cate uit Almelo, maakten de textiel fabrieken onderdeel uit van het concern Koninklijke Nijverdalen-ten Cate. Later is de naam veranderd in Koninklijke Ten Cate. Tegenwoordig bevindt de meeste bebouwing zich ten zuiden van de spoorlijn en de N35 van Almelo naar Zwolle. Het oudste bebouwde gedeelte concentreert zich tussen de Grotestraat, de Rijssensestraat en de Regge. In het oosten, zuiden en westen bevindt zich nieuwere bebouwing.

Handel en wandel

De textielgeschiedenis komt voor een deel ook terug in verschillende veldnamen. Zo liep er over de Heuvelrug het Weverspad. Het liep van Haarle naar Nijverdalen respectievelijk Rijssen. Veel wevers namen dit pad om in de fabriek in Nijverdalen of Rijssen te komen. Waarschijnlijk bracht men ook de producten van de huisweverij via het Weverspad van Haarle en omgeving naar Nijverdalen. Op de Heuvelrug liggen ook enkele "doowegen" (dodenwegen). Over deze wegen bracht men vroeger de doden naar het kerkhof. Een voorbeeld is de Oude Deventerweg van Haarle naar Hellendoorn samen met de Hilgenboschweg. Hierover bracht men de overledenen naar Hellendoorn. Deze traditie heeft nog lang stand gehouden. Het verhaal gaat dat men de doden niet langs grafheuvels vervoerde. Toch een soort van bijgeloof?

Hulde aan het boongholt en de dampölle

De Nijverdallers noemden de jeneverbes ook wel "boongholt", omdat de hout van deze struik zeer geschikt is voor het maken van erebogen. Een andere naam is "dampöl" of "dampölle". In Haarle, aan de andere kant van de heuvelrug, zei men "dammers". Hierin vormde de heuvelrug dus ook een scheiding. Op de Sallandse Heuvelrug, met name de Noetselerberg, komt deze struik veel voor. De jeneverbes is de enige boomsoort in Nederland die bij wet beschermd is.

In de Middeleeuwen werden jeneverbessen gebruikt als bederfwerend middel, tegen reuma en tegen troebele urine. In de achttiende eeuw maakten de jeneverbessen zelfs deel uit van de lijst van medicijnen die in ieder ziekenhuis van de koning van Frankrijk aanwezig moesten zijn. Tot in het midden van de negentiende eeuw werden de takken van de jeneverbes op openbare plaatsen en in ziekenhuizen verbrand om epidemieën tegen te gaan.

De bessen van de jeneverbes werden daadwerkelijk gebruikt bij het maken van jenever. Wonden konden worden ontsmet met jenever. Of de jeneverbes in de omgeving van de heuvelrug is gebruikt voor het stoken van jenever is niet bekend. Wel maakte men hier een eigen soort kruidenbitter. Deze recepten waren geheim. Het is echter goed mogelijk dat hiervoor ook de jeneverbes gebruikt is. Een wandeling door een veld met jeneverbesstruiken is een aparte belevenis, vooral door hun vaak grillige vorm. Sommige struiken dragen bessen (de vrouwelijke planten) en andere niet (de mannelijke planten). De bessen kunnen bruin, blauw of groen zijn. De groene bessen zijn van dit jaar. De blauwe bessen van vorig jaar en de bruine bessen van een paar jaar geleden.

h4. landbouw

Het potstalsysteem en de marken

De dorpen op de flanken van de Sallandse Heuvelrug waren van oorsprong helemaal gericht op de landbouw. Eeuwenlang, tot aan de uitvinding van kunstmest aan het einde van de negentiende eeuw, bedreef men landbouw volgens het potstalsysteem, dat hieronder wordt beschreven.

Drie soorten gronden waren onmisbaar: de akkerlanden (essen of enken) waarop graan werd verbouwd, de woeste gronden (heide) waarop de schapen graasden en waar plaggen werden gestoken en de laaggelegen graslanden voor het weiden van het vee en als leverancier voor hooi.

Tijdens de late Middeleeuwen (ongeveer vanaf het jaar 900) hadden de meeste boeren een eigen schaapskudde. Overdag weidden deze, onder

Oude schaapskooi

Potstal

Een potstal bestond uit een ruimte waarin het vee vrij rond kon lopen op een laag heideplaggen en bosstrooisel. Elke keer werd een verse laag plaggen en strooisel op de oude, met mest en urine bevuilde laag aangebracht. Door het lopen van het vee werd het geheel goed aangestampd. Door het "oppotten" van al die lagen op elkaar kwam het vee steeds hoger te staan.

Wanneer de maximumhoogte was bereikt werd de hele stal uitgemest. Deze mest, potstalmest, werd over de verschillende akkers uitgestrooid.

begeleiding van jonge herders, op de uitgestrekte heidevelden op de stuw-wal. 's Nachts verbleven ze in de schaapskooien, die her en der aan de rand van het heidegebied stonden. Het merendeel van de schaapskooien lag in het grensgebied van de akkers en de heidegronden. Op de heidevelden staken de boeren plaggen, die ze in de potstallen bij de boerderijen vermengden met de uitwerpselen van de dieren. Schapenmest was van onschatbare betekenis voor het op peil houden van de vruchtbaarheid van de akkers. De hoeveelheid mest bepaalde namelijk hoeveel grond er als akker kon worden gebruikt en dus hoeveel mensen er in het dorp konden wonen.

Tot aan het begin van de late Middeleeuwen bepaalden vooral natuurlijke omstandigheden het uiterlijk van het gebied van de Sallandse Heuvelrug. Daarna nam de menselijke invloed steeds meer toe. Vanaf 1200 nam de bevolking van het gebied dat wij nu als Overijssel kennen zo sterk toe, dat er problemen dreigden te ontstaan in het gebruik van de grond.

In gebieden waar door de groeiende bevolking de aanspraak op landbouwgronden steeds groter werd, ontstonden marken om het grondgebruik gemeenschappelijk te regelen.

De marke was een gemeenschap van boeren met een gemeenschappelijk belang, die toezag op de gezamenlijke gemaakte afspraken. Alleen recht-hebbende of gewaarde boeren mochten gebruikmaken van de gemeen-

Drostambten, schoutambten en marken

Aan het einde van de Middeleeuwen was Overijssel bestuurlijk verdeeld in drostambten en schoutambten.

Het gewest Overijssel bestond uit de drostambten Salland, Twente en Vollenhove. Aan het hoofd stond een drost, die als rentmeester de landsheer (in de late Middeleeuwen de bisschop van Utrecht) vertegenwoordigde.

Onder een drostambt konden weer verschillende schoutambten vallen. Aan het hoofd van een schoutambt stond een schout. Hij werd meestal geassisteerd door schepenen, borgemeesters en tal van andere functionarissen. Het bestuur van een schoutambt was verantwoordelijk voor zowel de ordehandhaving als de rechtsspraak.

Een schoutambt bestond vaak uit verschillende marken. Het schoutambt Hellendoorn bijvoorbeeld bestond uit de marken: Daarle, Dam (meestal Dammarke genoemd), Haarle, Hellendoorn, Hulzen en Noetsele.

Een marke kan men het beste omschrijven als een leefgemeenschap van boeren die gemeenschappelijk grond hadden. De boerderijen in zo'n marke hadden op grond van de grootte van hun bezit bepaalde rechten (aangeduid als "ware") in de marke. Het was de bedoeling om eenmaal per jaar een markevergadering te houden. De voorzitter van de markevergaderingen was de markerichter.

schappelijke gronden. Wat een rechthebbende boer wel en niet mocht, stond in de grondwet (de willekeur of willecoer) van de marke. Wie zich niet hield aan de voorschriften kon rekenen op een dagvaarding op de jaarlijkse markevergadering. Al dan niet bij verstek kreeg de overtreder een boete opgelegd, die in klinkende munt of in natura moest worden betaald. Tot de gebruikelijke boetes behoorden opvallend vaak vaatjes bier. De Sallandse Heuvelrug was verdeeld over de marken van Haarle, Noetsele, Hellendoorn en Holten.

Verdeling van de gronden

Tegen het einde van de negentiende eeuw wordt de uitvinding van kunstmest gedaan. Voor de bemesting van de akkers is nu niet per se schapenmest uit de potstal meer nodig.

In deze tijd zijn ook de marken opgeheven. In het begin van de negentiende eeuw streefde de Nederlandse regering al naar opheffing van de marken, omdat zij te weinig productief waren. Tussen 1840 en 1855 is de opheffing

uiteindelijk doorgevoerd. De gemeenschappelijke gronden werden onder de rechthebbende boeren verdeeld. De verdeling van de markegronden maakte de weg voor individuele ontginningen en voor de verkoop van woeste gronden aan derden. Het eeuwenlang opbrengen van mest op de hoger gelegen akkers, heeft de aanwezige glooiing waarschijnlijk versterkt.

Heuvelrug als grens tussen Salland en Twente

De natuurlijke grens tussen de drostambten Vollenhove en Salland was het Meppelerdiep. De Sallandse Heuvelrug was en is van oudsher min of meer de natuurlijke scheiding tussen de drostambten Salland en Twente. De uitgestrekte moerassen ten oosten van de Heuvelrug, waaronder het Rijssense en het Zunase Veen, vormden een grote hindernis voor het rechtstreekse landverkeer tussen Salland en Twente.

Zoete heide

Naast graasgebied voor de schapen, had de heide een functie die menigeen niet weet. Suiker was, voor het koloniale tijdperk, nauwelijks verkrijgbaar. Ook later, tijdens de scheepvaart op Oost- en West-Indië, was suiker nog steeds een grote luxe. De bijenhouderij leverde een uitkomst. In de heide werden op verschillende plekken bijenkorven neergezet. Bijen haalden nectar uit de heide en zetten deze om in honing. Hiermee was de heide een zeer belangrijke leverancier van honing. Veel boeren hielden bijen; in de zeventiende eeuw moesten ze hier zelfs belasting over betalen. Heidehoning is donkerder van kleur dan bloemenhoning. Het is roodbruin en is tegenwoordig een van de duurste soorten.

h5. textielbaronnen

Aanleg productiebos en landgoederen

Omstreeks 1850 was de Sallandse Heuvelrug voor een groot deel bedekt met heide. Deze heide was ontstaan door het kappen en afbranden van het bestaande bos en door de begrazing van schapen. Plaatselijk was er helemaal geen begroeiing meer. Hier had de wind vrij spel en konden zandverstuivingen optreden. Zandstormen waren niet alleen hinderlijk voor hen die er in terecht kwamen. Voor de boeren van de marke Noetsele die aan de loefzijde (windzijde) van de Haarlerberg hun akkers hadden, waren ze regelrechte rampen. Het kwam nog wel eens voor dat stuifzand hun gewassen zandstraalde of gewoon onder een laag zand bedolf. Het ontbreken van beschermende vegetatie was regelmatig een bron van ware modderstromen, vooral in het voorjaar wanneer smeltwater van de berg naar beneden stroomde en daarbij veel bodemmateriaal meesleurde.

Om te kunnen jagen en meer nog door het ontstaan van een groeiende markt voor dennenhout in de Limburgse mijnen, gingen vanaf het einde van de negentiende eeuw vermogende burgers ertoe over op grote schaal bossen aan te planten. In het geval van de Sprengenberg speelde de Twentse textielabrikantenfamilie Palthe een belangrijke rol. A.A.W. van Wulfften Palthe kocht in 1898 een groot stuk heidegrond op de westelijke flank van de Haarlerberg en liet dit vanaf 1903 bebossen met hoofdzakelijk naaldbomen. Ook bouwde hij hier zijn landhuis, om van hieruit jachtpartijen te organiseren. De eerste vijf jaar bestond zijn landhuis alleen uit een koepel. Palthe's vrouw was ziek. Omdat dit gebied een zandige ondergrond had en het water hierdoor sneller in het bodem wegzakte, was het minder vochtig. Daardoor had zijn vrouw minder last van haar aandoening. Daarom is hij hier uiteindelijk ook gaan wonen.

Het duurde niet lang of een deel van de heidevelden op zijn landgoed had plaatsgemaakt voor productiebos. Aan het begin van de twintigste eeuw was de Heuvelrug nog grotendeels kaal en bedekt met heide. In de jaren daarna is de bebossing verder ter hand genomen, maar niet overal. In de jaren '70 was de gehele Sprengenberg nagenoeg volgeplant. Vanwege het korhoen, dat de heide als leefgebied heeft, zijn de meeste gebieden alweer

gekapt. De uitgestrekte heidevelden zijn dus weer teruggekomen. Een andere textielfamilie, Salomonson, heeft zich hard gemaakt voor de aanleg van een spoorlijn in het gebied. Deze spoorlijn doorsnijdt een deel van de stuwwal. Al met al hebben de textielbaronnen een flinke stempel gedrukt op de ontwikkeling van de Sallandse Heuvelrug en omgeving.

Sterren kijken op de Sprengenberg

Op de westelijke flank van de Haarlerberg staat één van de merkwaardigste landhuizen van Overijssel. De Twentse textielfabrikant Arnold Albert Willem van Wulfften Palthe liet het oorspronkelijke deel van het landhuis in 1898 bouwen. De opdrachtgever was een nazaat van de Oldenzaalse patriciërsfamilie Palthe. In 1873 stichtte hij samen met zijn broers in Almelo "eene vennootschap tot het drijven van een stoomververij, drukkerij en chemische wasscherij van manufacturen en garens, en van de noodzakelijke daarmee in verband staanden handel", onder de firmaam 'Gebroeders Palthe'. Net als veel andere Twentse textielfabrikanten investeerde hij een deel van zijn fortuin in bosbouwprojecten. Met name de grote vraag naar stouthout in de Limburgse mijnen maakte de aanplant van naaldbomen bijzonder lucratief. In 1903 verrees het nog bestaande landhuis. Architect Karel Muller tekende voor het ontwerp. De witte toren van het landhuis is een baken in het landschap. Behalve als watertoren fungeerde de pompeuze rechthoekige toren oorspronkelijk ook als observatiepunt voor sterrenkijkers. Astronomie was één van de hobby's van de textielfabrikant. Het pronkstuk van het interieur is de oude biljartkamer met een grote reeks familieportretten.

Bergleiding

Tussen ongeveer 1600 en 1850 heeft ons land een koudere periode gekend, met daarin onder andere strengere winters met meer sneeuw. Als in het voorjaar de sneeuw smolt, zocht het smeltwater zich een weg naar het laagste punt. Dat was Noetsele en uiteindelijk de Regge. De boeren zagen hun gronden liever niet overspoeld worden door smeltwater. Ook als het veel regende moest dat regenwater afgevoerd worden, dat zocht dezelfde weg naar beneden. De Noetselerberg was vroeger helemaal kaal, op wat jeneverbesstruiken na. Om al het water in goede banen te leiden, zodat het zonder veel schade aan te richten in de Regge kwam, werden aan de rand van de es wallen opgeworpen. Deze wallen zijn nog op verschillende plekken te zien, bijvoorbeeld langs de Bonteweg en de Bergleidingweg. Vooral bij camping Hoekjen zijn ze goed te zien. Veel regenwater werd ook afgevoerd via de Bergleiding. Dit stroompje volgde de huidige Bergleidingweg tot aan de Regge.

Het zand dat stoof...

Zandverstuivingen zijn er niet meer op de Heuvelrug, maar de zandduinen op de Hellendoornse Berg en de Klinkenbelt zijn nog goed te herkennen. Langs het Holterfietspad nabij het Kattenbos is een soort speelgelegenheid met veel zand. Men kan daar nog een idee krijgen van hoe het vroeger was. Wie over de Paltheweg gaat, kan hier en daar nog voormalige akkers zien, waar de wallen nog omheen zitten. Die wallen zijn vroeger aangelegd ter bescherming van de akkers tegen het stuivende zand.

h6. bos en houtwallen

Een blik op oude kaarten

Wie op de oude kaarten de Sallandse Heuvelrug van vóór 1850 kijkt, ziet vooral uitgestrekte heidevelden. De heidekleur vult vrijwel het hele stuwwalgebied. Onder het dorp Haarle en bij de buurschap Toef liggen enkele bospercelen. Het zijn de oude heideontginningen uit de late 18e en vroege 19e eeuw, die na het wegvallen van de marke, op gang kwamen. Op kaarten van rond 1900 zien we dat het heideontginningsbos, vooral in het noorden en midden van de Sallandse Heuvelrug, aanzienlijk uitgebreid is.

Toch heeft de Sallandse Heuvelrug wel degelijk ook een oudere bosgeschiedenis. In de loop van de Middeleeuwen zijn veel bossen omgezet in heidevelden, die steeds belangrijker werden binnen het toenmalige agrarische systeem. Wat er aan bos overbleef, was voornamelijk hakhout. Dat werd vaak niet op kaarten afgebeeld als bos omdat het laag bleef en er niet als bos uitzag vanwege de exploitatie als hakhout. Dit hakhoutbeheer zorgde echter ook voor het behoud van het bos. De bomen werden immers niet geroid, maar gehakt en liepen steeds weer opnieuw uit. Nu het hakhoutbeheer al geruime tijd gestopt is zijn hieruit prachtige opgaande eikenbossen ontstaan. Deze oude boskernen hebben oude zomer-, wintereiken of beide soorten in de boomlaag.

Boer als stroper

De boeren in de nederzettingen rond de Sallandse Heuvelrug waren in de negentiende eeuw over het algemeen vrij arm. Veel boeren hielden zich dan ook bezig met stropen. Als extra inkomstenbron of als aanvulling op de eigen voedselvoorziening. Wild was er in die tijd vaak voldoende, veel meer dan tegenwoordig. Vooral konijnen en hazen waren geliefde beesten voor de gewone man. Met eenvoudige strikken op de juiste plekken waren zij vaak een gemakkelijke prooi. Natuurlijk was stropen strafbaar, maar op de heidevelden van de Heuvelrug kwam alleen af en toe een jachtopzichter van de grondeigenaar of een verwaalde veldwachter.

De Koningsbelt omstreeks 1850. In heide liggen enkele percelen ontginningsbos (de donkere vlakken).

Dezelfde locatie omstreeks 1900. Er is aanzienlijk meer bos.

*Het bos op de
Koningsbelt
anno nu.*

Hakhoutbos, een oude vorm van bosbeheer

Hakhout is een vorm van bosbeheer waarbij de boom of boomstomp om de 8 à 12 jaar tot op de stamvoet, soms ook hoger, werd teruggehakt. De stam of stomp loopt steeds weer uit en kan na eeuwen een grote omvang bereiken, soms tot meer dan 20 meter en in uitzonderlijke gevallen wel 35 meter! Over de ouderdom van hakhoutstoven is de nodige discussie, maar 300 jaar, in uitzonderlijke gevallen meer dan 500 jaar is zeer aannemelijk. Het hakhoutbeheer is een zeer efficiënte vorm van bosbeheer: er kan steeds worden geoogst zonder dat er opnieuw aangeplant hoeft te worden. De boom kan op deze manier letterlijk eeuwen mee. Toch moesten stoven nu en dan ook wel worden vervangen.

De producten van eikenhakhoutstoven (stammen, schors, bastvezels, eikels en bladeren) waren eeuwenlang van economisch belang. Hakhout was onmisbaar voor de bakker en de smid, voor de laatste vooral in de vorm van houtskool. Met de ontdekking van het ijzersmelten en veel later in de 13e eeuw de introductie van het buskruit uit China, nam de vraag naar houtskool in de Middeleeuwen enorm toe. Het houtskoolpoeder is nodig voor de ontbranding van het buskruit. Eikels en bladeren waren van belang

als veevoeder en van de bast konden sterke vezels gemaakt worden, die bijvoorbeeld voor visnetten geschikt waren. Eikenschors was de grondstof voor de looistof van leer, de run. Daarom was een belangrijk deel van de 18e- en 19e-eeuwse bosbouw gericht op het hakhoutbeheer dat bij uitstek geschikt is voor winning van schors. Na 1870 stortte de markt van de run of eikenschors in en werden de hakhoutpercelen verwaarloosd. De stammen van de eikenstoven groeiden weer naar de hemel en de kaartmakers zagen dit bos nu niet meer over het hoofd. Nu vallen ze extra op omdat de stamcirkels inmiddels tot zo'n 5 tot 15 meter omtrek of meer zijn uitgegroeid. De meeste van deze algemene gebruiksproducten van de eik liggen voor de Sallandse Heuvelrug al zo ver achter ons dat er geen foto's van bestaan en er ook geen mensen meer zijn te vinden die er over kunnen vertellen. Hier ligt een taak voor archiefstudie.

Ook van de beuk is hakhoutbeheer bekend, maar op de Sallandse Heuvelrug is daar niets van teruggevonden. Mogelijk zijn ze al vroeg vervangen door eiken, die economisch vanaf de 18e eeuw steeds belangrijker werden. Op de Veluwe is beukenhakhout wel aangetroffen.

Geriefhout en houtwallen aan de voet

Veel kleine oude boskernen en houtwallen liggen aan de voet van de stuwwal. Het is de plaats waar altijd water voorhanden was en de boerderijen gebouwd werden. Rondom de weilanden en akkers werden vanouds bomen voor gebruiksdoeleinden, voornamelijk in de vorm van hakhout, aangeplant. Het hakhout van de houtwallen nabij de buurschappen en dorpen zal vooral als brandhout en geriefhout hebben gediend. Tot circa 1950 was kunststof nog nauwelijks aan de orde. Allerlei zaken zoals afrasteringen, bezemstelen en manden werden vervaardigd van hout van eigen erf en omgeving. Iedere houtsoort had daarbij z'n specifieke eigenschappen en mogelijkheden. Vanaf de late 19e eeuw werd veel hakhout omgezet in spaartelgen of opnieuw met eiken ingeplant.

Mooie voorbeelden van oude houtwallen zijn te zien bij Helhuizen en De Pas aan de westkant van de Heuvelrug en bij Noetsele en Hexel aan de oostzijde. Bij Noetsele zien we een lange houtwal van noord naar zuid, langs de Bonteweg. Het is een stuifwal die bedoeld is om het stuiven van zand tegen te gaan en de akkers en woonplaatsen te beschermen.

h7. tweede wereldoorlog

Werkkamp Twilhaar

Rijkswerkkamp Twilhaar in Nijverdal was een van de ongeveer vijftig werkkampen, die in 1942 door de Duitse bezetter werden aangewezen om joodse mannen te gijzelen. Deze kampen lagen voor het overgrote deel in het oosten van Nederland.

Met de bouw van het Nijverdalse werkkamp werd in augustus 1940 begonnen en begin januari 1941 kwamen 96 zeelieden en vissers in het kamp aan. Het waren mannen uit Scheveningen en Den Haag, die van de bezetter niet meer mochten uitvaren op zee. Tegen een schamel loon werden deze mensen op de Sallandse Heuvelrug te werk gesteld door hen woeste grond te laten ontginnen. Voor hen ongewoon en lichamelijk zeer zwaar werk.

Het kamp stond onder leiding van een Nederlandse beheerder. Verder werkten er Nijverdalse krachten: een kok, hulpen in de keuken en een kantinebeheerder met zijn hulp en schoonmaaksters.

Dat de Nijverdalse bevolking was begaan met het lot van de zeelieden bleek in april van dat jaar. Er werden voor de zeelieden ontspannings- en muziekavonden gehouden. Plaatselijke verenigingen, waaronder het muziekcorps van de Koninklijke Stoom Weverij traden op.

Half april 1942 kreeg de beheerder van Twilhaar het bericht, dat hij zijn zeelieden naar huis diende te sturen om het kamp vrij te houden voor de komst van joden. Het Nijverdalse personeel werd eveneens weggezonden. Op 10 juli 1942 kwam de eerste groep joodse mensen aan. De mannen troffen in de bossen ten westen van Nijverdal een werkkamp aan, bestaand uit twee lange woonbarakken, waarin twaalf wooneenheden, een kantine, een keuken met een woongelegenheden voor de beheerder, een washok en een schillenhok. Al met al een oppervlakte van ongeveer twee voetbalvelden. "Het is een klein kamp voor een kleine 100 mensen," schreef Maurits van Adelsbergen aan zijn werkgever in Groningen, "op iedere kamer liggen 8 mensen, terwijl er voor iedere groep een dagverblijf is."

De groep mannen, inmiddels aangevuld met enkele joodse mannen uit Amsterdam en Tilburg, zou drie maanden in Nijverdal blijven en was van 7.00 uur tot 16.45 uur in groepjes onder begeleiding van medewerkers van Staatsbosbeheer op de hei en in het bos aan het werk. Met de schop dienden ze zandgrond met kiezels en stenen weg te graven en heide te verwijderen, dit om percelen bouwrijp te maken voor bosbouw. Anderen rooiden bomen en legden wegen aan.

Het regime in het kamp leek in de beginperiode van het verblijf van de Groningers aan de milde kant. De mannen werd toegestaan het kamp te verlaten en in Nijverdal rond te kijken. Diverse Nijverdallers weten zich dit na al die jaren nog goed te herinneren.

Na een maand veranderde het regime. "We krijgen hier scherpere bepalingen," noteerde Maurits van Adelsbergen in zijn tweede brief, die duidelijk minder optimistisch van toon was, "rooken en bewegingsvrijheid zijn reeds verboden. Volgende week moeten we geloof ik exerceeren en marcheeren naar en van het werk, vaker appèl houden, misschien censuur op post en pakjes."

Na drie zomermaanden in de bossen en op de hei van de Sallandse Heuvelrug was het plotseling afgelopen. Donderdagavond 1 oktober 1942 heerste een uiterst nerveuze spanning in het kamp toen geruchten de ronde deden dat er SS'ers in aantocht waren. De volgende dag bleek, dat in één landelijke actie al deze joodse werkkampen door Duitse militairen werden leeggehaald. Samen met ongeveer 5000 andere kampgenoten en hun 9000 vrouwen en kinderen werden de Twilhaar-mannen onder het mom van gezinshereniging naar Westerbork gesleept. Van daaruit werden ze naar de vernietigingskampen in Oost-Europa gedeporteerd. Sommige mannen hadden langer in werkkamp Twilhaar gewerkt dan dat ze daarna nog in leven zouden zijn.

Begin 1943 heeft er nog een groep Nederlanders in het kamp gezeten, die door toedoen van de bezetter zonder woonruimte was komen te zitten. Het waren gezinnen, voornamelijk uit Den Haag, Scheveningen en Katwijk, waarvan de woningen waren opgeëist om de aanleg van de Atlantikwall (de Duitse verdedigingswal langs de Noordzeekust) te kunnen uitvoeren.

Eind 1944 legden de Duitsers in de directe omgeving van het kamp een startbaan voor V1-raketten aan. Het gebied rond die lanceerinrichting werd

tot "Sperrgebiet" verklaard en kamp Twilhaar moest worden ontruimd. De bewoners werden overgebracht naar onder andere een kamp in Heino. Toen de startbaan niet meer werd gebruikt keerden begin 1945 de bewoners in Twilhaar terug.

Na het zware geallieerde bombardement op Nijverdalen (donderdag 22 maart 1945) waren heel wat gezinnen niet alleen familieleden verloren maar daarnaast ook nog eens hun hele hebben en houden kwijtgeraakt. Voor enkele van deze daklozen op zoek naar woonruimte bood kamp Twilhaar een oplossing.

Na de bevrijding was het een komen en gaan in Twilhaar. Niet alleen Canadezen lagen in en rond het kamp gelegerd, ook enige Nederlandse soldaten. De barakken boden daarnaast tijdelijke opvang aan arbeiders, die in het oosten van Europa voor de Duitsers hadden moeten werken. Zij werden er ontsmet en behandeld en konden in de Nijverdalse bossen op krachten komen alvorens ze huiswaarts keerden. De laatste evacués vertrokken eind 1946, begin 1947.

Hierna hadden de barakken van Twilhaar hun functie verloren. Ze werden uit elkaar gehaald en naar Ommen vervoerd en daar door opkopers verhandeld. Het voormalig werkkampterrein werd vervolgens beplant met bomen zodat het vanaf dat moment deel kon gaan uitmaken van de rest van de bossen op de Sallandse Heuvelrug.

Canadezen in Holten

Strakke rijen spierwitte zerken. Ze zijn van verre herkenbaar, de militaire erebegravingen in Europa. De geallieerden konden na afloop van de oorlog hun gesneuvelden onmogelijk allemaal thuis begraven. Daarom heeft Nederland percelen grond geschonken aan de bevrijders. De Canadese erebegraving in Holten is de rustplaats voor de gevallen in Oost- en Noord-Nederland.

In totaal kwamen meer dan 42.000 Canadezen om tijdens de Tweede Wereldoorlog. De 5.706 in Nederland gesneuvelde Canadezen zijn voornamelijk begraven op zeven Commonwealth War Cemeteries of worden herdacht op het monument op de begraving in Groesbeek. In Holten liggen 1.355 Canadezen begraven. Bijna allemaal kwamen ze om het leven bij de bevrijding van Nederland of tijdens de opmars van het Tweede Canadese Korps

in Duitsland.

Tijdens de opmars naar het noorden van Nederland passeerde het Tweede Canadese Korps Holten. De Commandant, luitenant-generaal G.G. Simonds leek het gebied op de Holterberg een passende laatste rustplaats voor zijn gevallen landgenoten. De burgemeester van Holten, mr. W.H. Enklaar, deed wat in zijn macht lag om de begraving te realiseren. Het Ministerie van Oorlog zorgde uiteindelijk dat het stuk land geschonken werd aan het Canadese Gouvernement. Nog steeds is de begraving Canadees grondgebied.

Wat de Canadezen eigenlijk voor ogen hadden was een 60 meter hoog monument bovenop de 'berg', die zelf ook al enkele tientallen meters uit de omgeving oprijst. Het kruis had een verlichte top moeten krijgen. Het zou de Duitsers, enkele tientallen kilometers naar het oosten, dag en nacht moeten herinneren aan de gruwelen van de oorlog.

Dit plan is echter nooit verwezenlijkt. Het Nederlandse plan om een rijkslandschapsarchitect te vragen werd door de Canadezen niet gewaardeerd: zij hadden hun eigen plannen en de Commonwealth War Graves Commission ontwierp een herdenkplek die redelijk identiek is aan andere erebegravingen in Europa.

De begraving werd door Canadese soldaten, die moesten wachten op hun repatriëring naar hun vaderland, aangelegd volgens de richtlijnen van de Commonwealth War Graves Commission (CWGC). Ze egaliseerden het terrein en legden terrassen aan. De eerste soldaten die er werden begraven, waren Canadese soldaten die waren omgekomen in de omgeving van Holten. Hun graven liggen in het eerste vak links van de ingang.

Tot de zomer van 1946 werden de lichamen van Canadese soldaten die waren omgekomen in Nederland of Noord-Duitsland in Holten begraven. Achteraf bleek het geplande terrein te groot. Het voorste deel van de be-

graafplaats werd daarom ingericht als heidetuin.

Tot 1970 werden de begraafplaats en de heidetuin onderhouden door de Engelse veteraan Reeves. Hij diende in het Royal Hampshire Regiment. Daarna werd de begraafplaats onderhouden door Holtenaar H. Krieger. Tegenwoordig zorgt de zogenaamde Mobile Group van het CWGC voor het onderhoud.

Centraal op de begraafplaats staat het "Cross of Sacrifice" van de CWGC, naar een ontwerp van Sir Reginal Blomfield. Het offerkruis staat enerzijds symbool voor het geloof van het merendeel van de doden en door het bronzen zwaard maakt het een vergelijking naar het militaire karakter van de begraafplaats. Vooraan op de begraafplaats, direct na de ingang, staat de "Stone of Remembrance", een herdenkingssteen van forse omvang met het uiterlijk van een altaar, naar een ontwerp van Sir Edwin Luytens. Op de steen de tekst "Their Name Liveth For Evermore". Op elk graf staat een identiek kruis met het nationale symbool van Canada, de Maple Leaf. Naast de 1.355 Canadezen liggen er zesendertig Britten, twee Australiërs en een Belg begraven op de begraafplaats.

Sinds de jaren '90 branden kinderen jaarlijks een kaars op de graven, ter herinnering aan diegenen die er op 24 december 1945 zijn begraven. De korte ceremonie wordt ingeleid door de klanken van een midwinterhoorn en de tonen van een doedelzak.

De van oorsprong Finse traditie wordt momenteel voortgezet door de Holtense Stichting "Welcome Again Veterans". Ook op 4 mei is er een jaarlijkse dodenherdenking op de begraafplaats.

Onderduikershut

Vlakbij de plek waar werkkamp Twilhaar lag, staat een replica van "de onderduikershut". Het onderduikhut werd in 1943 gebouwd in een heuvel door boer Hullegie met hulp van in de omgeving ondergedoken mannen. De schuilplaats werd gebruikt door geallieerde piloten, joden en andere onderduikers. Na het einde van de oorlog raakte het hol in verval, maar vier jaar geleden hebben vrijwilligers de schuilhut in oude stijl herbouwd.

V2

De Eelerberg is in de Tweede Wereldoorlog lanceerplaats van V2-raketten geweest. Zij werden ten zuidwesten van de rentmeesterswoning op een plek langs de Eelerbergweg gelanceerd. De lanceerinstallatie was mobiel en stond op een onderstel van boomstammen. Een triest gevolg van deze lanceringen is de V2-raket geweest die een bioscoop in Antwerpen trof, waarbij meer dan 100 doden vielen.

aanbevelingen

Bij de totstandkoming van dit verhaal zijn contacten geweest met verschillende betrokkenen, zowel historische verenigingen als terreinbeherende instanties. Hieruit zijn de volgende aanbevelingen naar voren gekomen, gericht aan het Nationaal Park. De aanbevelingen zijn gericht op het beter zichtbaar maken van de cultuurhistorie van het Nationaal Park.

- herstel van de “diepe weg” over de Haarlese enk
- herstel van de duikers in de Bergleiding
- traceren locatie driemarkenpunt op de Twilhaar
- herstel driemarkenpunt op de Twilhaar
- herstel driemarkenpunt op de Ligtenberg
- herstel/conservering enkele stukken oud tracé Toeristenweg
- beter zichtbaar en beleefbaar maken grafheuvels op de Sprengenberg

verdiepende literatuur

Brands, M.	Holten van huis uit	1987
Brouwer, B.H.	Holten, een Sallandse marke. Van toendra tot toeristenstreek.	1980
Cappers, W.	Haarle's hang naar eigenheid	1997
Graaf, J. de	Uit het archief van de marke Holten	1918
Kamphorst & Spruijt	Toeven tussen Holten en Nijverdal	
Ponsteen, A.	De opkomst van Nijverdal, in: Textielhistorische Bijdragen 3; 73-93	1962
Ponsteen, A.	Het kerkdorp Hellendoorn in vroeger eeuwen	1970
Ponsteen, A.	Nieuwe speurtocht door oud-Hellendoorn	1978
Ponsteen, A.	Van Noetsele tot Nijverdal	1973
Rientjes, A.	Het kerkdorp Haarle.	
Rientjes, A.	Op Wandel in en om Het Oude Dorp	
Rientjes, A.	Oud Hellendoorn en omgeving	1933
Schuttevaer, H.	Hellendoorn, de Regge, de Schuttevaarders.	
Slicher van Bath, B.H.	Mensch en Land in de Middeleeuwen, deel I en II	
Stilma, L.	Rondom de Holterberg	
Westera, B.	De geschiedenis van Nijverdal	

toelichting op de kaart

De grens van het Nationaal Park is aangegeven met een zwarte dikke lijn. De hieronder staande nummers corresponderen met de nummers op de kaart. De bolletjes, waarin de nummers staan, hebben drie verschillende kleuren: rood (cultuurhistorisch waardevol bouwwerk), groen (cultuurhistorisch groen) en grijs (archeologisch waardevol). De bolletjes met de groene driehoekjes geven aan waar zich oude boskernen bevinden. Deze boskernen zijn overblijfselen van het vroegere hakhoutbeheer.

1. Schotjanskamp

Plek in de Twilhaar waar vroeger een boerderij stond. Daar woonde ene Veldman, die de bijnaam Schotjan had.

2. Heetjanskamp

Plek in de Twilhaar waar vroeger een boerderijtje stond. Daar woonde een zonderling: Heetkamps Hendrik.

Hendrik was een gewone landbouwer, die een aardig boerderijtje had juist achter de berg in Nijverdal. Heetkamps Hendrik liep er vaak de kantjes vanaf met het gevolg, dat er vaak armoede geleden werd, Eén keer kwam de kerk tussenbeide. De leden van de jongelingsvereniging gingen gezamenlijk de akkers ompsitten, opdat er weer eens wat verbouwd kon worden.

Eerst woonde Hendrik nog geruime tijd met een zuster samen, maar de laatste jaren van zijn leven was hij een soort kluizenaar, die op een eigenaardige wijze enig geld bij elkaar kreeg.

Hendrik hield altijd een aardig groepje kippen, die daar in de bossen hun kost wel konden opscharrelen. De eieren verkocht Hendrik niet in de winkel of ergens anders, daarvoor had hij andere afnemers. Vele verloofde paartjes uit Nijverdal gingen in die tijd namelijk 's weekends een bezoek brengen aan Heetkamps Hendrik. Hendrik zorgde dat de "smorre" vol koffie was en schonk dit bruine nat en leverde daar zogenaamd gratis eieren bij. Wanneer de jonge paartjes dan een langere of kortere tijd hadden vertoefd, ging men weer heen en werd een willekeurig bedrag onder het schoteltje gelegd. Van deze gaven leefde Heetkamps Hendrik.

3. Grafheuvel

Grafheuvel bij het Spoorboslaantje.

4. Dooweg

Deel van een voormalige "dooweg" (dodenweg).

5. Twilhaar

Voormalig werkkamp Twilhaar.

6. Voormalige jachtopzichterswoning

Van Voorst tot Voorst bouwde hier rond 1912 een jachtopzichterswoning. In 1957 bouwde men nabij de jachtopzichterswoning een schaapskooi. Tot 1967 weidde hier een schaapskudde. De vrouw van jachtopzichter Schotman was schaapsherderin. De schaapskooi wordt nu weer gebruikt door Veluwe heideschape, deze gaan van hieruit echter niet meer de heide op. De jachtopzichterswoning is gesloopt begin jaren '90, de plek is nog zichtbaar door het voorkomen van meerdere vruchtbomen en sierstruiken. Door de ruilverkaveling is het aanzien van de enk gewijzigd. Een veelgeprezen hol weggetje (een weg ingesleten in het maaiveld) is verdwenen.

7. Voormalige schaapskooi

Er stonden in het verleden op meerdere plekken schaapskooien. Eén klein stukje bos aan de Paltheweg is nog steeds particulier eigendom, hier stond vroeger ook een kooi.

8. Oriënteertafels

Aan beide zijden van de Toeristenweg.

9. Bergleiding

Wal ter bescherming tegen stuifzand en overstromingen.

10. Grafheuvels

Grafheuvels op landgoed De Sprengenberg. Er ligt een tiental heuvels langs de oprijlaan. Een andere grafheuvel ligt in het bos direct daarnaast op ca. 100 tot 150 meter afstand.

11. Huize De Sprengenberg

12. Plantage

Een door Palthe aangelegd stuk parkbos. Een flink deel is door een brand in 1929 verwoest, al staat er nog een kastanje en een beuk in de nu open heide. Het nog aanwezige deel is niet meer toegankelijk. De paadjes zijn dichtgegroeid.

13. De Ossenput

Een in de grond gegraven ijzeren bak, die in begin van 1900 werd gebruikt om de ossen te laten drinken. De ossen werden gebruikt om de heide te ploegen voor de ontginning. Later gebeurde dit met een stoomploeg.

14. Voormalige boerderij Hoogland

Door de heer Palthe werd hier een boerderijtje gebouwd, dit brandde al spoedig af en is nooit herbouwd. De huisplaats is nog herkenbaar aan kastanjabomen en een nog aanwezige ondergrondse put.

15. De Koepel

Op het hoogste punt heeft Palthe een theekoepel laten bouwen. Hier rustte men tijdens de jacht. Het was een half ondergronds betonnen gebouw met luiken voor de openingen en het leek op een bunker. Van daaruit was destijds een vrij uitzicht rondom. In de volksmond noemde men het "de wienkelder". In de oorlog is het door Canadezen opgeblazen omdat men er Duitsers in vermoedde. Er liggen nog brokken puin en er is nog een gemetselde put in de buurt. Ook zijn er nog overal schuttersputjes in de omgeving. De plek is niet te bezichtigen.

16. Voormalige boerderij De Snieder

Voormalig oud boerderijtje aan eind van de Van Heekweg, afgebrand omstreeks 1970. De huisplaats thans nog herkenbaar aan enkele vruchtbomen en de fundamenteën. Er woonde hier vroeger een kleermaker, een "snieder". In de omgeving liggen nog oude zandwallen om smeltwater tegen te houden.

17. Oud tracé Toeristenweg

Met een rode lijn zijn de voormalige markegrenzen aangegeven. Historische markekaarten, opgeslagen in het archief van het Historisch Centrum Overijssel, hebben hierbij als bron gediend. De grenzen zijn zo natuurgetroouw mogelijk op de huidige topografische kaart geprojecteerd.

De Sallandse Heuvelrug was in zijn geheel verdeeld onder verschillende marken. Deze waren:

- I. Dammarke
- II. Marke Hellendoorn
- III. Marke Haarle
- IV. Marke Noetsele
- V. Marke Holten

bijlage